

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.30>

ПОНЯТТЯ «СЕРЕДОВИЩЕ ПРАЦІ»: СВІТОГЛЯДНА ЗМІНА НОРМАТИВНОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ

Станішевська О.С.,
*аспірантка кафедри міжнародного,
цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету*
ORCID: 0009-0000-5147-1003
e-mail: stanishevskia.oksana@gmail.com

Станішевська О.С. Поняття «середовище праці»: світоглядна зміна нормативної визначеності.

У статті досліджується питання термінологічної визначеності поняття «середовище праці» в національному законодавстві, крізь призму міжнародного досвіду та трудових стандартів. Відзначається, що в чинному трудовому законодавстві поняття середовище праці або робоче середовище не закріплені, їх зміст охоплюється низкою норм, які регулюють умови праці, охорону праці та безпеку на робочому місці. Акцентовано увагу, що в європейському законодавстві та науці широко використовується сталий англomовний термін «working environment», який визначає комплекс умов, у яких працівник виконує свої трудові обов'язки. Окреслені основні підходи при визначенні та застосуванні терміну «середовище праці» у міжнародному законодавстві та внутрішніх документах Міжнародної організації праці. Наголошується, що термінологічна узгодженість сприятиме адаптації національного законодавства до *acquis* ЄС. Відзначається, що у національних законодавствах окремих країн Європейського Союзу застосовується комплексний підхід до визначення середовища праці та його правового регулювання, який не зводиться лише до норм безпеки у виробництві. Розглядаються теоретичні та практичні аспекти, що обумовлюють потребу унормування поняття «середовища праці» на сучасному етапі розвитку трудових відносин, включаючи еволюцію розуміння термінів «виробниче середовище», «умови праці», «охорона праці». Акцентовано увагу на важливості його впровадження в національну доктрину трудового права та використанні у суміжних галузях права. Робиться висновок про те, що поняття «середовище праці» є самостійним та комплексним, його унормування дозволить переглянути існуючі підходи у регулюванні безпеки та зоров'я на роботі, охопити нові форми трудових відносин. Зауважується, що термін «робоче середовище», який міститься в законопроектах, охоплює значно вужчий спектр трудових відносин та не є коректним. Запропоновано авторське визначення терміну «середовище праці» для його законодавчого унормування.

Ключові слова: середовище праці, безпека праці, трансформація трудових відносин, умови праці, Міжнародна організація праці, конвенції, директиви.

Stanishevskaya O.S. The concept of «working environment»: a worldview change in normative certainty.

The article examines the issue of terminological certainty of the concept of 'working environment' in national legislation through the prism of international experience and labour standards. It is noted that the current labour legislation does not define the concept of working environment or working environment, and their content is covered by a number of provisions regulating working conditions, labour protection and safety in the workplace. The author emphasises that European legislation and science widely use the stable English-language term 'working environment', which defines a set of conditions in which an employee performs his/her work duties. The author outlines the main approaches to the definition and application of the term 'working environment' in international legislation and internal documents of the International Labour Organization. It is emphasised that terminological consistency will facilitate the adaptation of national legislation to the EU *acquis*. It is noted that the national legislation of certain EU

countries applies a comprehensive approach to the definition of the working environment and its legal regulation, which is not limited to occupational safety standards. The author examines the theoretical and practical aspects which determine the need to regulate the concept of 'working environment' at the current stage of development of labour relations, including the evolution of understanding of the terms 'production environment', 'working conditions', 'labour protection'. The author emphasises the importance of its introduction into the national labour law doctrine and its use in related branches of law. It is concluded that the concept of 'working environment' is independent and comprehensive, and its regulation will allow revising the existing approaches to regulating safety and health at work and covering new forms of labour relations. It is noted that the term 'working environment' contained in the draft laws covers a much narrower range of labour relations and is not correct. The author offers her own definition of the term 'working environment' for its legislative regulation.

Key words: working environment, labour safety, transformation of labour relations, working conditions, International Labour Organization, conventions, directives.

Постановка проблеми. Через вплив цифровізації та впровадження новітніх технологій, штучного інтелекту, з'являються нові професії та змінюються підходи в управлінні та організації праці. Середовище праці невинно трансформує та виходить за межі виробництва, традиційне уявлення про робоче місце змінюється. В національній доктрині трудового права використовуються сталі правові конструкції, як то «виробниче середовище» або «умови праці», які сьогодні вже не охоплюють всіх аспектів реалізації працівником своєї трудової функції. В міжнародному праві та науці широко використовується сталий англomовний термін «working environment», що охоплює широкий спектр факторів, які впливають на продуктивність, безпеку, здоров'я та добробут працівників. МОП безпечно та здорове середовище праці визнало основним принципом у світі праці. Правове регулювання середовища праці має відповідати умовам та викликам сьогодення. Отже, назріла необхідність комплексного вивчення поняття «середовище праці» та зміни застарілих правових конструкцій.

Стан опрацювання проблематики. Сьогодні у доктрині трудового права відсутні наукові розвідки, присвячені еволюції нормативної-правої визначеності поняття «середовище праці». Дослідження українських науковців: Л. Амелічевої, С. Венедіктова, С. Волошиної, Л. Гаращенко, З. Козак, О. Лакізи, О. Процевського, О. Рим, Я. Сімутіної, Г. Тавітса, Л. Туль, Г. Чанишевої, О. Шрамка, О. Яковлева розкривають тему права людини на належні безпечні і здорові умови праці, охоплюючи окремі аспекти трансформації робочого місця та середовища праці. Ці наукові праці є важливим підґрунтям для подальших сучасних досліджень середовища праці, його впливу на працівників, захисту прав людини на безпечне і здорове робоче середовище у світлі міжнародних трудових стандартів.

Мета статті: дослідити термінологічну визначеність поняття «середовище праці» крізь призму міжнародного досвіду та трудових стандартів. Обґрунтувати необхідність закріплення даного поняття в національній доктрині трудового права.

Виклад основного матеріалу.

Вступ до проблеми. Сучасний світ праці постійно стикається з новими викликами, що впливають на розуміння та правове регулювання середовища праці. Тому сприяють розвиток інновацій у виробництві та промисловості, впровадження новітніх технологій та штучного інтелекту, цифровізація. Використання гнучких форм організації праці та поява нових професій змінюють розуміння традиційного робочого місця і зміщують фокус за межі фізичного простору.

В міжнародному праві та науці широко використовується сталий англomовний термін «working environment», що визначає комплекс умов, у яких працівник виконує свої трудові обов'язки. Він охоплює не лише фізичні й технічні аспекти робочого місця, а також організаційні, соціальні та психологічні фактори, що впливають на здоров'я та безпеку працівників, їх добробут, а також на продуктивність праці. Якщо звернутись до його перекладу, то в залежності від контексту використання, можливі декілька варіантів: «робоче середовище», «середовище роботи» або «середовище праці». Нажаль, дослівний переклад не завжди передає сутність інтегрованого поняття, через що понятійно-категоріальний апарат у трудовому праві України залишається недосконалим.

Наразі, в чинному трудовому законодавстві, поняття середовище праці або робоче середовище не закріплені, їх зміст охоплюється низкою норм, що регулюють умови праці, охорону праці та безпеку на робочому місці. Водночас, на доктринальному рівні досліджується багато різних «се-

редовище», як то соціальне, освітнє, наукове, навколишнє, інформаційне та інші. З огляду на те, що поняття «праця», на відміну від поняття «робота», є більш загальним та таким, що властиве тільки людині (фізична, розумова або творча), у дослідженні автором буде використовуватись термін «середовище праці», як найбільш вдалий.

Середовище праці в актах МОП

Міжнародна організація праці (МОП) відіграє ключову роль у формуванні трудових стандартів та принципів щодо забезпечення безпечного середовища праці на глобальному рівні. Термін «*working environment*» знаходить своє відображення в більшості внутрішніх та зовнішніх документів організації, що стосуються безпеки та гігієни праці. Звісно, відсутність прямої норми, що надає визначення терміну, не сприяє уніфікованості поняття. Історія розвитку демонструє поступове розширення розуміння терміну середовище праці.

На початковому етапі діяльності МОП основна увага була зосереджена на питаннях фізичної безпеки, регулюванні робочого часу, захисті окремих категорій працівників (жінок та дітей), встановленні мінімального віку для прийняття на роботу тощо. Конвенцією № 155 про безпеку та здоров'я на роботі (1981 р.) визначені загальні принципи національної політики у сфері безпеки та гігієни праці та середовища праці, наголошено на необхідності запобігання нещасним випадкам та пошкодженням здоров'я, що виникають у процесі праці. Конвенція про служби безпеки та гігієни праці № 161 (1985 р.) та Рекомендація, що її супроводжує, визначають роль служб гігієни праці, включаючи адаптацію роботи до здібностей працівників, з метою сприяння оптимальному фізичному та психічному здоров'ю на робочому місці. Також, створено ряд окремих стандартів для середовища праці зі специфічними ризиками. Наприклад, Конвенцією № 170 про хімічні речовини (1990 р.) роботодавців зобов'язано створювати умови, за яких середовище праці не буде містити небезпечних хімічних речовин, здатних завдати шкоди здоров'ю працівників.

З розвитком суспільних відносин у сфері праці та переосмисленням середовища праці, усе це стало включати ще більш широке коло питань, зокрема ергономіку, психосоціальні ризики, запобігання насильству та домаганням на робочому місці. Це відображено у Конвенції № 190 про насильство та домагання у світі праці (2019 р.) та Рекомендації № 206 до неї. У Рекомендації № 202 про умови праці інвалідів наголошується на необхідності створення доступного та інклюзивного середовища праці для людей з обмеженими можливостями.

Відзначимо, що у 2022 році на 110-й сесії Міжнародної конференції праці саме безпечне та здорове середовище праці (*a safe and healthy working environment*) визнано основним принципом у світі праці, відповідні зміни внесені до Декларації МОП основних принципів та прав у світі праці (1998 р.). Також, змінено Декларацію МОП про соціальну справедливість у цілях справедливої глобалізації (2008 р.) та Глобальний пакт про робочі місця (2009 р.). Конвенції № 155 про безпеку та гігієну праці (1981 р.) та № 187 про основи, що сприяють безпеці й гігієні праці (2006 р.) визнано основними, які утворюють орієнтир для створення безпечного та здорового середовища праці.

Наразі, Україна ратифікувала лише Конвенцію № 155 (Закон України № 3988-VI від 02.11.2011 р.) [1, 2]. Через відсутність достатніх досліджень терміну «середовище праці», в офіційному перекладі тексту Конвенції термін «*working environment*» наведено як «виробниче середовище», що є дослівним перекладом і, як наслідок, значно звужує зміст терміну.

Україна поки не ратифікувала Конвенцію МОП № 187 про основи, які сприяють БГП, і відповідна Рекомендація № 197, це має негативний вплив на нормативне оновлення правових актів щодо безпеки та здоров'я працівників. Погоджуємось з думкою С. Венедіктова, який підкреслив, що «ратифіковані Україною конвенції МОП, будучи вже перевірені на практиці та уніфікованими нормами, виступають надійним фундаментом для формування та розвитку національного трудового права. У свою чергу, неухильне дотримання взятих на себе зобов'язань за даними конвенціями МОП, а також подальша ратифікація сучасних конвенцій, крім сприяння ефективній реалізації трудових правовідносин, також позитивно впливають на міжнародний імідж України, як соціально орієнтованої держави» [3, 18–23].

Середовище праці в актах ЄС

Враховуючи євроінтеграційний вектор розвитку, не менш важливою для національного трудового законодавства є імплементація європейських стандартів, зокрема, *aquis communautaire* у сфері безпеки та гігієни праці (БГП). Охорона здоров'я та безпека на робочому місці належать до найбільш пріоритетних сфер правового регулювання у Європейському Союзі. Процес правового

забезпечення здорових та безпечних умов праці, що розпочався ще у 1980-х рр., триває і сьогодні як важлива складова соціальної політики ЄС. Зокрема, такий важливий правовий акт ЄС, як Європейська опора соціальних прав наголошує, що працівники мають право на високий рівень захисту свого здоров'я та безпеку на виробництві, а також право на робоче середовище, яке адаптоване до їхніх професійних потреб та яке дозволяє їм подовжити присутність на ринку праці. Про право кожного працівника на здорові, безпечні та гідні умови праці читаємо у ст. 31 Хартії основоположних прав ЄС [4, с. 406].

Термін середовище праці згадуються як у первинних, так і вторинних правових документах ЄС, але, як і багато інших термінів, не мають свого прямого визначення. Сучасне розуміння охорони здоров'я та безпеки на робочому місці має обов'язково охоплювати фізичні, психологічні та інші чинники, що здатні впливати на здоров'я та безпеку працівника в його середовищі праці. Термін «середовище праці» набув центрального значення завдяки введенню нової статті 118А до Римського договору Єдиним європейським актом (тепер це частина статті 153(1) ТФЕУ). Нова стаття дозволила ухвалювати директиви з метою «заохочення покращень, особливо у середовищі праці, щодо здоров'я та безпеки працівників». Одним з безпосередніх результатів стало прийняття рамкової директиви 1989 року про здоров'я та безпеку на роботі (Директива Ради 89/391/ЄЕС, щодо запровадження заходів для заохочення покращення безпеки та здоров'я працівників на роботі) та наступних «дочірніх» директив [5].

Окрім нормативного визначення, питання середовища праці було предметом розгляду Суду ЄС. У рішенні у справі *United Kingdom v Council* (C 84/94) наголошено, що такі поняття, як «середовище праці», «безпека» та «здоров'я» не можна тлумачити вузько. А для розуміння поняття здоров'я необхідно послуговуватись інтерпретацією, що її використовує Всесвітня організація охорони здоров'я. Тобто, як стан повного фізичного, психічного та соціального благополуччя, а не лише як відсутність хвороби чи немічності. Відтак, заходи з охорони праці повинні спрямовуватися не лише на зменшення кількості нещасних випадків та професійних захворювань, але й повинні запобігати виникненню психосоціальних ризиків на робочому місці [6].

На трансформації поняття традиційного середовища праці наголошено і у новій рамковій стратегії ЄС «Безпека та здоров'я на роботі в мінливому світі праці» на 2021–2027 роки, якою установлені ключові пріоритети та заходи, необхідні для покращення здоров'я та безпеки працівників у наступні роки в умовах постпандемічного світу, позначеного екологізацією та цифровізацією, економічними та демографічними викликами.

На нашу думку, враховуючи євроінтеграційний вектор розвитку держави, роль поняття середовище праці буде лише зростати. Попри певні здобутки, у процесі узгодження національного трудового законодавства з *acquis* ЄС та міжнародними стандартами, все ще не забезпечено застосування єдиної термінології.

Середовище праці в окремих країнах ЄС

Також хотілося б відзначити, що у національних законодавствах країн Європейського Союзу застосовується комплексний підхід до визначення середовища праці та його правового регулювання, який не зводиться лише до норм безпеки у виробництві.

В Норвегії діє Закон про середовище праці (2005 р.), в якому поняття середовище праці наведено в широкому значенні. Таке середовище має відповідати індивідуальній та загальній оцінці факторів середовища праці, які можуть впливати на фізичне та психічне здоров'я та добробут працівників. Передбачено, що стандарт безпеки, гігієни праці та середовища праці повинен постійно розвиватися та вдосконалюватися відповідно до розвитку суспільства. Цікавим є те, що до середовища праці законодавець не тільки робоче місце, в межах підприємства, а й відносить житло, що надається роботодавцем працівникам, яке має бути належним чином побудованим, мебльованим та утримуватися в належному стані [7].

Закон про середовище праці Данії (1977 р.) також містить комплексне врегулювання поняття середовища праці. Зокрема, визначає вимоги щодо створення безпечного та здорового, фізичного і психосоціального середовища праці, яке завжди відповідатиме технічному та соціальному розвитку суспільства. В законі закріплено функціонування галузевих рад з питань середовища праці, а також передбачено видачу сертифікату стану середовища праці, за результатами акредитації підприємств (безпека та здоров'я, інклюзивність робочого місця) [8].

В Законі про охорону праці та безпеку праці Естонії (1999 р.) чітко розмежовані терміни: середовище праці та робоче місце. Середовище праці – це середовище, в якому працює людина, ро-

боче місце - місце роботи, розташоване на території або в робочому просторі фізичної особи-підприємця або компанії, та в його околицях, або інші місця роботи, до яких працівник має доступ під час виконання роботи або де він працює з дозволу або наказу роботодавця. Фізичні, хімічні, біологічні, фізіологічні та психосоціальні фактори, що діють у середовищі праці, не повинні загрожувати життю чи здоров'ю працівника чи будь-якої іншої особи, яка перебуває у ньому. Закон передбачає також обрання працівниками представника з питань робочого середовища [9].

Досвід означених країн ЄС свідчить про комплексний підхід, як до термінологічного визначення, так і до правового регулювання середовища праці, зміст якого охоплює не лише охорону праці та показники травматизму чи профзахворювань, а й сприятливий моральний та психологічний клімат.

Крім того, середовище праці є предметом досліджень у працях іноземних науковців різних галузей. Особлива увага міжнародними дослідниками приділяється вивченню впливу середовища праці на здоров'я та добробут працівників, продуктивність праці та тривалість трудових відносин. Такі дослідження успішно використовуються на практиці за відповідними галузями (медицина, промисловість тощо).

Г. Тавітц в своїх працях підіймає питання використання досліджуваного терміну та зазначає, що «сучасні форми зайнятості не вимагають фіксованого робочого місця, на яке працівник приходить кожного робочого дня. Така ситуація стала можливою завдяки тому, що в багатьох випадках працівники не повинні бути фізично присутніми, і що багато роботи можна виконувати за допомогою спеціальних захищених платформ, баз даних тощо. Однією зі змін, які можуть бути внесені до чинного трудового законодавства, є заміна поняття «робоче місце» на поняття «середовище праці». Згідно з цією пропозицією, роботодавець і працівник більше не будуть розглядатися як такі, що пов'язані з одним конкретним робочим місцем» [10].

Середовище праці в Україні

В контексті українського досвіду, з часів закладення основ трудового законодавства, в радянській доктрині домінував вузькопрофільний термін виробниче середовище, який формувався виключно крізь призму виробництва на підприємствах. На ранніх етапах незалежності України, основна увага також зосереджувалася переважно на питаннях охорони праці та безпеки виробництва, що було зумовлено високим рівнем виробничого травматизму та професійної захворюваності. Як наслідок, в Конституції України (ст. 43) закріплено право кожного на належні, безпечні та здорові умови праці.

Все ж таки, під впливом світових тенденцій та міжнародних трудових стандартів, українські науковці почали розширювати розуміння виробничого середовища та умов праці, включаючи до нього ергономічні, психосоціальні та організаційні аспекти.

Крім того, цифровізація усіх сфер життєдіяльності зумовила появу нових форм та способів організації праці, для яких притаманна відсутність або трансформація однієї чи кількох особливостей класичних трудових відносин, гнучкість трудових відносин, зокрема гнучкість робочого часу, гнучкість робочого місця тощо. Відбулась зміна традиційного уявлення про робоче місце як елемента організації праці, виникла можливість застосування графіку роботи, що дає змогу працівникові оптимізувати свій робочий час [11, с. 141].

Слід відзначити, що національне трудове законодавство все ще побудовано на принципах охорони праці та не відповідає міжнародним стандартам. Зміна застарілих правових конструкцій та термінології передбачена у проєкті Закону України «Про безпеку та здоров'я працівників на роботі» (№ 10147), який має замінити Закон України «Про охорону праці» та запровадити за європейським прикладом систему мінімальних вимог щодо безпеки та здоров'я працівників. Проєкт передбачає визначення ключових термінів та понять, які на сьогодні відсутні в трудовому законодавстві (інцидент, професійний ризик, оцінювання ризиків, робоча зона, шкідливі та небезпечні професійні фактори, представник працівника та ін.) [12].

В своїй Технічній записці до проєкту МОП, серед інших зауважень, наголосив переглянути подані визначення термінів, які виглядають зайвими або можуть бути функціонально еквівалентні іншим термінам, зокрема і термін «умови праці» [13]. На виконання цих рекомендацій, проєкт доповнено поняттям робоче середовище, який визначено, як сукупність навколишніх факторів, зокрема, але не виключно фізичних, хімічних, біологічних, психофізіологічних, психосоціальних, способів організації праці, речовин, робочого обладнання та робочих процесів, що формують умови праці або впливають на них.

Варто погодитися із законодавчою ініціативою щодо необхідності унормування більш широкого поняття, ніж виробниче середовище або умови праці, які вже не охоплюють всі сторони сучасних трудових відносин. Проте, використаний нормотворцями еквівалент «working environment», як робоче середовище, на нашу думку, не відповідає мовним особливостям нашої держави, про що вже вказувалось вище. Зауважимо, що у науці зустрічається термін «робоче середовище», однак він вивчається у суто технічному аспекті. Наукові праці, в яких вживається цей термін, найчастіше досліджують його в контексті функціонування механізмів у певних оточуючих умовах.

З урахуванням викладеного, пропонуємо авторське визначення: «середовище праці - сукупність зовнішніх та внутрішніх факторів, які позитивно чи негативно, безпосередньо чи опосередковано впливають на працівника та його результативність в процесі виконання трудової функції».

Правове регулювання середовища праці здійснюється у площині трудового права, проте через вплив низки чинників на сучасні трудові відносини дослідження набуває характеру міждисциплінарного та вивчається соціологією, менеджментом, медициною, економікою та ін. Запровадження нового терміну середовище праці є надважливим та може слугувати предметом подальших наукових розвідок.

Висновки. Отже, розуміння сутності поняття середовище праці, яке є ключовим елементом в праві ЄС та в міжнародних трудових стандартах, дає змогу переглянути існуючі підходи у регулюванні безпеки та здоров'я на роботі, охопити нові форми трудових відносин. Наразі, поняття середовище праці не врегульовано чинним законодавством, а термін робоче середовище, що міститься в законопроектах, охоплює значно вужчий спектр трудових відносин та не є коректним. Очевидно, що сучасні іноземні та українські дослідження сприятимуть подальшому поширенню застосування загально визнаного терміну «середовище праці» та відмовлятимуть від радянських чи пострадянських термінологічних конструктів як то «охорона праці», «виробниче середовище» тощо. Така термінологічна узгодженість сприятиме адаптації національного законодавства до *acquis* ЄС. Створення безпечного та здорового середовища праці не припиняється досягненням певної мети, а є безперервним процесом. У світлі сучасних викликів у сфері праці, подальше правове регулювання середовища праці має бути спрямоване на розробку нових інструментів для ефективного реагування на нові форми зайнятості, технологічні зміни, психосоціальні ризики та глобальні кризові ситуації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція від 22.06.1981 № 155 Про безпеку та гігієну праці та виробниче середовище. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_050#Text.
2. Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці: Закон України № 3988-VI. Про безпеку й гігієну праці та виробниче середовище № 155 1981 року (2011 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3988-17#Text>.
3. Венедіктов С.В. Значення стандартів міжнародної організації праці для національного трудового права. *Соціальне право*. 2020. № 1. С. 18–23.
4. Рим О.М. Трудове право Європейського Союзу : монографія. Львів: “ТАЛИЧ-ПРЕС”, 2020. 596 с.
5. Середовище праці. Європейський словник промислових відносин. <https://www.eurofound.europa.eu/en/european-industrial-relations-dictionary/working-environment>.
6. Case C-84/94 United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v Council of the European Union [1996] ECLI:EU:C:1996:431. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:61994CJ0084>.
7. Working Environment Act, 1977, Kongeriket Norge. URL: <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2005-06-17-62>.
8. Ministry of Employment Consolidated Act no. 2062 of 16 November 2021. URL: <https://at.dk/en/regulations/working-environment-act>.
9. Employment Contracts Act, 2008, URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/129122020025?leiaKehtiv>.
10. Tavits G. Tasks and Responsibilities of an Employer in a Digital Age: How to Comply with Applicable Requirements for Work Conditions. URL: https://juridicainternational.eu/public/pdf/ji_2018_1_79.pdf.

11. Соціально-трудові права і виклики цифровізації: монографія / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; ред.: Я. Сімутіна, М. Шумило. – Київ: Ніка-Центр, 2023. – 348 с.
12. Про безпеку та здоров'я працівників на роботі, проєкт закону № 10147. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=10147&conv=9>.
13. Технічна записка щодо проєкту Закону про безпеку та здоров'я на роботі, 2022 р., запропонованого Урядом України. Міжнародна організація праці. URL: <http://surl.li/ehmyt>.